

WAT BORDEELMADAMMEN ONS KUNNEN LEREN OVER HET METIER

Enkele opmerkingen over de bronnen voor de studie van de laatmiddeleeuwse Gentse prostitutie¹

Drs. Mariann Naessens
Aspirant FWO-Vlaanderen

De Gentse prostitutie in de Middeleeuwen is tot nog toe weinig bestudeerd. Behalve een oud artikel van A. Van Werveke² en een voorzichtige schets van M. Naessens³ is hierover nog maar weinig gepubliceerd.⁴ Dit in tegenstelling tot de prostitutie in Bourgondisch Brugge, waaraan een grondige studie is gewijd.⁵ De studie van de Brugse prostitutie werd ten zeerste bevorderd door de grote homogeniteit van de bronnen: de onderzoeker kan zich baseren op jaarlijkse lijsten van boetes betaald door de organisatoren van de seksindustrie. Deze bedragen, die volgens een welbepaalde verdeelsleutel door stad en staat werden gedeeld, staan genoteerd in de stads- en schoutsrekeningen, die nu een onschatbare bron van informatie blijken voor de studie van de prostitutie. We vinden er verschillende categorieën van boetes in terug; zowel bordeeluitbaters als verhuurders van bordelen werden beboet.⁶ Aan de hand van deze uitgebreide reeksen gegevens was een diepgaande studie mogelijk.

---

¹ Met dank aan prof. dr. Paul Trio, prof. dr. Marc Boone en drs. Guy Dupont voor hun opmerkingen en suggesties bij deze tekst.

² A. VAN WERVEKE, "De ontucht in het oude Gent", *Volkskunde. Tijdschrift voor Nederlandsche folklore* XIII (1900-1901) pp. 1-7, 45-51, 100-104, 146-150.

³ M. NAESSENS, "Seksuele delicten in het laatmiddeleeuwse Gent: de grenzen van een kwantitatieve benadering van de bronnen", in: X. ROUSSEAU (ed.) *Handelingen van het colloquium "Misdrijf, straf en verzoening. Middeleeuwen en vroegmoderne tijden" te Brussel op 9 december 2000* (ter perse).

⁴ Recent werd aan de UGent wel een thesis geschreven over het onderwerp door Maud Bonte (2003). Ook komt het thema aan bod in de onuitgegeven licentiaatsverhandeling van C. LEONARD, *De status en de positie van de Gentse vrouw in de XIVe en XVe eeuw. Een juridische en sociale benadering*. RUG, 1967. Ook in andere studies wordt soms in beperkte mate gesproken over de Gentse prostitutie, bv. M. BOONE, M. DUMON en B. REUSENS, *Immobiëlenmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent (1483-1503)*. (Standen en Landen, LXXVIII) Kortrijk, 1981, pp. 173, 195.

⁵ G. DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*. (Vlaamse historische studies, uitgegeven door het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge, X) Brugge, 1996.

⁶ DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten*, pp. 52-55.

MARIANN NAESSENS

Wie dergelijk onderzoek wil overdoen voor het laatmiddeleeuwse Gent, vraagt zich uiteraard af of daar ook dergelijke goedgedocumenteerde rekeningen voor handen zijn. Indien dit het geval zou zijn, kan niet alleen het plaatselijke prostitutielandschap ten gronde worden uitgespit, maar dan behoort ook een vergelijking van prostitutieaanbod en -organisatie tussen de internationale handelsmetropool Brugge en de nijverheidsstad Gent tot de mogelijkheden.

De Gentse stadsrekeningen blijken in dit verband van geen nut; zij vermelden niets in verband met prostitutie. De Gentse baljuwsrekeningen zijn net als de Brugse schoutsrekeningen in een doorlopende reeks bewaard vanaf ca. 1300. De eerste vermelding van prostitutie duikt echter pas op omstreeks 1500. Vanaf dat jaar tot 1556 worden in totaal 92 prostitutieboetes geïnd. Zij horen allen thuis in dezelfde rubriek van bestrafte bordeexploitanten (*de tenir des-honneste taverne*). Vergelijk: in Brugge werden in de periode 1385-1515 minstens 1400 à 1700 bordeexploitanten beboet.⁷ De Gentse vermeldingen bevatten bovendien minder kwalitatieve gegevens, want in geen enkel geval wordt een straatnaam of de naam van een etablissement gegeven. Enkel de naam van de bordeexploitant en de hoogte van de boete werden opgetekend. Het is interessant om na te gaan wat de waarde van deze bron voor de studie van de prostitutie kan zijn, ondanks de genoemde beperkingen.

Tussen 1516 en 1556 werden 91 bordeexploitanten beboet (één geval uit 1500 niet meegerekend). Dit komt overeen met een gemiddelde van 2,3 per jaar. De boetes liggen echter sterk geconcentreerd tussen 1516 en 1532: op zestien jaar werden toen 71 personen gepenaliseerd (of 4,4 per jaar). Was er vóór 1516 dan geen aandacht voor prostitutie in Gent? Toch wel. Waarom daarvan niets in de baljuwsrekeningen is opgetekend, is niet duidelijk. Mogelijk moet een verklaring gezocht worden bij factoren die inherent zijn aan de bron, bijvoorbeeld het al dan niet bijhouden van een aparte rekening voor de inkomsten en bijgevolg het al dan niet detailleren van deze inkomsten in de baljuwsrekening. Ofwel werd een andere (niet-pecuniaire) straf opgelegd die niet in rekeningen kon worden geregistreerd.⁸ Bovendien was het zo dat de baljuw van Gent, zoals de baljuws van andere grote steden, aanvankelijk een eerder politieke belangstelling aan de dag legde en slechts wanneer hij daar ruimte voor had – en op een selectieve wijze – aandacht besteedde aan

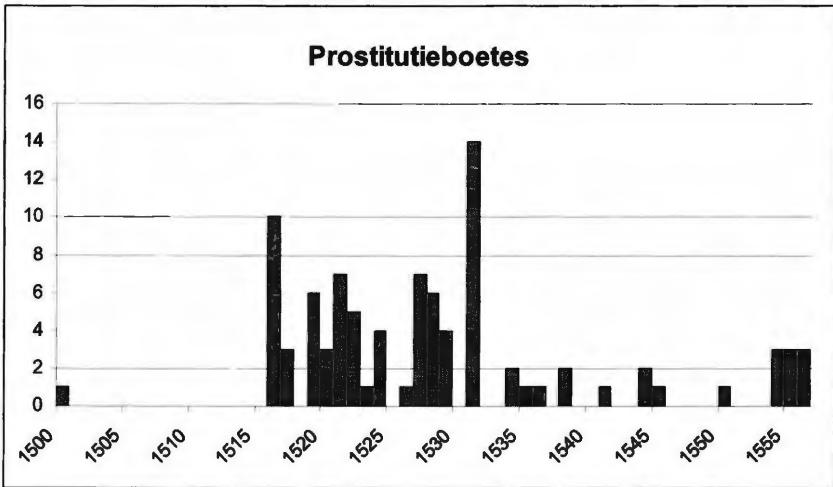
---

⁷ Naargelang schouts- of stadsrekeningen: DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten*, p. 60. Het cijfer zal in werkelijkheid veel hoger gelegen hebben. Een steekproef toonde immers aan dat de helft van de beboete personen maar in één van beide rekeningen is genoteerd. Het cijfer uit de stadsrekeningen zou met anderhalf mogen vermenigvuldigd worden (= 2550) voor een meer realistische schatting van het aantal betaalde (maar niet steeds ingeboekte) boeten, aldus Guy Dupont. (Zie ook DUPONT, *O.c.*, p. 61.)

⁸ Zie verder.

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

misdadbestraffing. Dit evolueerde pas in de loop van de Bourgondische periode naar een meer zuiver juridische belangstelling.⁹

Grafiek Beboete bordeeluitbaters in baljuwsrekeningen

Van de gevallen die wel in de baljuwsrekeningen staan opgetekend, vallen meteen een aantal recidivisten op: Jacquemyne van Anckere, Lievin Beghyn, Jozyne vanden Berghe, Stevin van Lambrouc en Lieven Tac werden elk twee maal veroordeeld; een zekere Lievin Knudde werd zelfs vier keer beboet.

Deze opsomming brengt een ander opmerkelijk feit aan het licht: het grote mannelijk overwicht. Op het totaal van alle boetes bedraagt het mannelijk aandeel niet minder dan zeventig procent; 65 van de 92 beboete bordeeluitbaters waren mannen. De organisatie van de Gentse prostitutie lijkt hiermee vooral in mannenhanden te zijn geweest. Het beeld van de pooier of *putier* die één of meerdere prostituees voor hem heeft werken en uitbuit, springt meteen voor de geest. Deze situatie is echter eerder atypisch te noemen; te Brugge was het overgrote deel van de personen beboet voor bordeeluitbaten immers vrouwelijk.¹⁰ De functie van bordeelmadam was er een fin-de-carrière-mogelijkheid voor oudere prostituees.¹¹ Afgaand op het voorliggende cijfermateriaal, zou de prostitutie in Gent dus totaal anders georganiseerd geweest zijn.

⁹ Met dank aan prof. dr. Marc Boone voor de suggestie van deze denkpijpe.

¹⁰ Voor Brugge is het echter niet mogelijk te bepalen welk aandeel van de boeten werd betaald door bordeeluitbaatsters en welk door zelfstandig werkende prostituees. Misschien was er een groot aandeel prostituees onder de boetebetalers, wat het schijnbaar overwegend vrouwelijk karakter van de organisatie van de prostitutie zou kunnen verklaren. (Met dank aan Guy Dupont voor deze hypothese.)

¹¹ DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten*, pp. 107-108.

Ter vergelijking vormen de cijfers van de man-vrouwverhouding bij de bestraffing van overspel een goed aanknopingspunt. Ook hier valt de grote disproportie tussen het mannelijk en het vrouwelijk aandeel op. In de periode 1512-1556 waren 81 van de 97 gepenaliseerde overspeligen in de Gentse baljuwsrekeningen mannen, of 84 procent. Deze cijfers tonen dus bijna vijf keer meer overspelige mannen dan overspelige vrouwen.¹²

De hierboven genoemde cijfers en procenten laten niets aan de verbeelding over: mannen domineerden de laatmiddeleeuwse prostitutie- en overspelstatistieken uit de Gentse baljuwsrekeningen. Voor de historische wetenschap een fantastische conclusie, want totaal strijdig met de tot nu toe gekende onderzoeksresultaten. Zoals gezegd werd de Brugse prostitutie quasi gemonopoliseerd door vrouwelijke hoerenwaarden; Vanhemelryck merkte op dat ook in Brussel het koppelen en het houden van bordelen overwegend vrouwelijke bezigheden schenen; Boomgaard besloot dat de zedendelicten de enige groep waren waar vrouwen in Amsterdam de boventoon voerden door de veroordeling van koppelaarsters en vrouwen die gelegenheid boden.¹³ Wat overspel betreft, zijn de meningen minder unaniem, maar toch stelde Berents vast dat de veroordeelden bijna uitsluitend vrouwen waren en ook Opitz telde meer veroordelingen van vrouwelijke overspeligen dan van mannelijke.¹⁴ Vanwaar dan al die mannen in de Gentse overspel- en prostitutiestatistieken? Vooraleer een geheel nieuwe theorie uit te werken over de participatie van mannen en vrouwen aan bordeelexploitatie en buitenhuwelijkse seks, is het aangewezen eerst een aantal anderssoortige bronnen in het onderzoek te

¹² Ook in de Brugse schoutsrekeningen was de verhouding 65 overspelige mannen tegen 12 overspelige vrouwen; gelijkaardige verhoudingen vinden we terug in de Kortrijkse en Ieperse rekeningen. (M. NAESSENS, "Seksuele delicten in Kortrijk in de late middeleeuwen", *De Leiegouw* XLIV (2002) p. 17 en M. NAESSENS, "Judicial Authorities' Views of Women's Roles in Late Medieval Flanders" in: E. KITTELL en M. SUYDAM (eds.) *The Texture of Society. Medieval Women in the Southern Low Countries*. New York, 2004, p. 63.).

¹³ F. VANHEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien regime (1404-1789)*. Brussel, 1981, p. 310; J.E.A. BOOMGAARD, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552*. Zwolle, 1992, pp. 70 en 140.

¹⁴ D.A. BERENTS, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*. Zutphen, 1985, p. 43; C. OPITZ, "Het dagelijks leven van de vrouw in de late middeleeuwen (1250-1500)" in: G. DUBY en M. PERROT (eds.) *Geschiedenis van de vrouw: middeleeuwen*. Amsterdam, 1991, p. 282. Opitz refereert hier aan het onderzoek van J. Lévy over de officialiteit van Parijs op het einde van de veertiende eeuw (13 van de 19 geregistreerde gevallen betroffen vrouwen). Boomgaard daarentegen merkte op dat overspel voornamelijk een zaak van mannen was en dat de betrokken vrouwen in bijna alle gevallen buiten schot bleven. (BOOMGAARD, *Misdaad en straf in Amsterdam*, p. 140.)

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

betrekken. Want er rijst toch wat twijfel: als mannen zo domineren in de statistieken, waarom werden dan steeds vrouwen afgebeeld als overspelige of als bordeelmadam? Talrijke contemporaine iconografische voorbeelden tonen vrouwen in de rol van hoerenwaardin of overspelige echtgenote. Denken we maar aan de *Practycke ende handbouck in criminele zaeken* van Joost de Damhouder (1551).¹⁵ In dit juridisch traktaat wordt overspel voorgesteld door een vrouw die naast haar echtgenoot in het echtelijke bed ligt, maar tegelijkertijd teken doet naar haar minnaar die de slaapkamer binnenkomt. Bij prostitutie zien we als typevoorbeeld een oude vrouw op de voorgrond die over de prijs onderhandelt met een mogelijke klant. De geldbeugel is zeer prominent aanwezig en zet in de verf dat zij leeft van de prostitutie van anderen.

Overspel bij Damhouder

Pooierij bij Damhouder

Andere voorbeelden van de vrouwelijke stereotypering van bordeelexploitatie en overspel zijn een illustratie van *De Verloren Zoon*¹⁶, die de zwakkeling toont in het bordeel omringd door een prostituee en haar hoerenwaardin, en een houtsnede uit *Dat bedroch der vrouwen* die een vrouw toont in bed in de armen van haar man, terwijl een ander zich onder het bed verstopt.¹⁷

¹⁵ Dit werd door de auteur opgevat als een praktisch hand- en leerboek voor niet-universitair gevormde juristen. Het is een grondige studie van het toenmalige formele en materiële strafrecht, geïllustreerd met 57 houtsnedes die de verschillende misdrijven en straffen aanschouwelijk voorstellen.

¹⁶ Gedrukt te Antwerpen in 1540 door Willem Vorsterman.

¹⁷ Gedrukt te Utrecht, ca. 1532, door Jan Berntsz.

De verloren zoon in het bordeel

Overspelige vrouw

Niet alleen contemporaine iconografische bronnen tonen hoofdzakelijk vrouwen als hoerenwaard of overspelige, ook literaire teksten met die thematiek hebben vrouwelijke hoofdrollen. In *Van de sul Lacarijs die een paap zijn vrouw zag naaien* bedriegt een vrouw haar man met de pastoor.¹⁸ In *De cnape van Dordrecht* maken getrouwde vrouwen gebruik van de diensten van een gigolo.¹⁹ Moraal van het verhaal is keer op keer dat mannen zich moeten hoeden voor de wulpsheid van hun vrouwen. Vinden we daar dan niets van in de juridische bronnen terug? Is er dan zo'n kloof tussen de literaire en iconografische fictie enerzijds en de dagelijkse praktijk, gezien vanuit gerechtelijk perspectief anderzijds?

Een andere juridische bron werpt een heel ander licht op de zaak en zal helpen om de tegenstelling tussen juridische praktijk en literaire en iconografische fictie te overbruggen. Het Gentse *ballinboek*, dat bewaard is voor de jaren 1472-1537, vermeldt alle personen die in die periode uit Gent werden verbannen.²⁰ De reden waarom is soms maar vaag omschreven, maar het is duidelijk dat men meestal werd verbannen om redenen van openbare orde. Om die reden werden ook bordeexploitatie en overspel met verbanning bestraft.

¹⁸ L. JONGEN, *Van papen en hoeren, van ridders en boeren. Tien middeleeuwse moppen*. Hilversum, 1995, pp. 55-57.

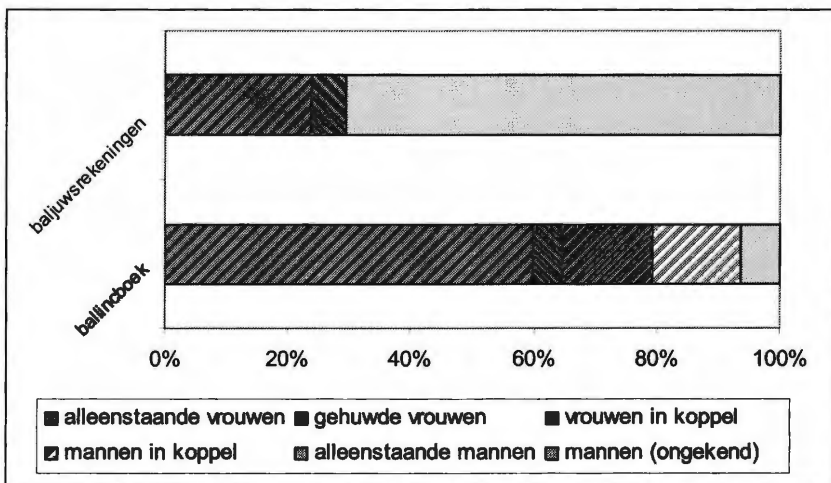
¹⁹ JONGEN, *Van papen en hoeren, van ridders en boeren*, pp. 46-49.

Dit zijn twee voorbeelden van boerden, komische versvertellingen, die in de late middeleeuwen in de Nederlanden circuleerden. De vertellers of dichters konden putten uit internationaal vertelgoed. In dezelfde traditie kent men de oudfranse fabliaux, de middeelhoogetse Mären, de *Canterbury Tales* van Chaucer, de *Decamerone* van Boccaccio... (F.J. LODDER, *Lachen om list en lust. Studies over de Middelnederlandse komische versvertellingen*. Leiden, 1997, pp. 1-27 en 181-184.)

²⁰ GENT. Stadsarchief. Oud archief, reeks 212.

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

Van de 195 geïdentificeerde bordeeluitbaters behoren er 43 tot de mannelijke en 152 tot de vrouwelijke sekse. Er is dus opnieuw een zeer uitgesproken verdeling van 22 tegen 78 procent. In tegenstelling tot de baljuwsrekeningen, waar zeventig procent van de bestrafte bordeeluitbaters mannen waren, is hier echter sprake van een verpletterende meerderheid aan vrouwen. Voor elke twee mannen werden er zeven vrouwen veroordeeld. Lysbette, Margriete, Avezoete en hun soortgenoten werden allen voor drie, tien of vijftig jaar verbannen. Hoe is dit hemelsbrede verschil tussen baljuwsrekeningen en *ballinboek* te verklaren?

Grafiek Man-vrouwverhouding bordeeluitbaters

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, moeten we de bronnen meer in detail bekijken. Driekwart van de 152 vrouwen die in het *ballinboek* werden veroordeeld voor bordeeluitbating, waren alleenstaande vrouwen. De rest waren getrouwde vrouwen die samen met hun echtgenoot werden verbannen. Slechts een heel klein percentage (6%) waren getrouwde vrouwen die zonder hun man werden veroordeeld. Wat de mannen betreft, krijgen we een heel ander beeld: alleenstaande mannen vormden een minderheid (30%); de overgrote meerderheid bestond uit getrouwde mannen die samen met hun partner werden veroordeeld (70%). Het *ballinboek* vermeldde met andere woorden vooral alleenstaande vrouwen en gehuwde koppels. In de baljuwsrekeningen daarentegen lagen de verhoudingen anders. Daar werden vooral mannen veroordeeld. Jammer genoeg is hun burgerlijke staat nooit gekend. Feit is dat zij nooit samen met hun eventuele echtgenote werden vermeld. De 28 vrouwen waren hoofdzakelijk alleenstaanden. Er waren slechts vijf getrouwde vrouwen bij, maar zij werden in geen van de gevallen samen met hun echtgenoot veroordeeld.²¹

²¹ Uit de bronnen leid ik af dat bij getrouwde vrouwen doorgaans de naam van de echtgenoot werd vermeld. Omgekeerd was dit bij gehuwde mannen duidelijk niet het geval.

Op basis van deze algemene vaststellingen en vanuit de studie van een aantal individuele gevallen kan een interessante hypothese worden afgeleid omtrent de burgerlijke staat en de juridische verantwoordelijkheid van de bordeeluitbaters. In de onderstaande voorbeelden is het vooral van belang te letten op het onderscheid tussen beboeting en verbanning – dit is, tussen baljuwsrekening en *ballinboek* – en op de feiten die daarmee samenhangen. In 1501 en 1512 werd Kalle Dappers, samen met haar man Cornelis Danckaert, uit Gent verbannen wegens het uitbaten van een bordeel; in 1526 werd enkel de man voor hetzelfde delict beboet. Jozyne vanden Berghe betaalde in 1516 en 1517 als ongehuwde vrouw een boete als bordeeluitbaatster. In 1519 bleek zij gehuwd en werd zij samen met haar partner, Lievin Ghevaert, verbannen voor het houden van een bordeel. Daarna vonden we van Jozyne geen spoor meer terug. Wel betaalde vanaf dan haar man twee maal een boete voor bordeelexploitatie, in 1521 en 1522. Jehanne Danckaerts tenslotte werd als ongehuwde vrouw bestraft voor bordeeluitbating in 1512 en in 1519. In 1525 werd zij nogmaals verbannen; zij was ondertussen gehuwd met Jan Clemme. Vanaf dat moment troffen we Jehanne niet meer in de bronnen aan. Wel werd haar echtgenoot in 1528 veroordeeld tot een geldboete voor bordeeluitbaten.

Uit deze concrete voorbeelden blijkt dat van de gehuwde koppels die samen werden verbannen en dus in het *ballinboek* staan opgetekend, alleen de man in de baljuwsrekeningen werd vermeld met een boete, zelfs wanneer duidelijk was dat de vrouw al veel langer in het beroep van bordeelmadam actief was. Geen enkele keer vonden we in de baljuwsrekeningen een gelijktijdige veroordeling van man en vrouw. Vrouwen die volgens het *ballinboek* en de baljuwsrekeningen meermaals werden veroordeeld, vonden we, zodra ze gehuwd waren, niet meer in de baljuwsrekeningen terug, wel hun echtgenoot. Het lijkt er dus op dat in de baljuwsrekeningen de man als aanspreekpunt fungeerde en het koppel vertegenwoordigde. Dit zou met andere woorden betekenen dat in deze bron vele vrouwen verborgen blijven achter de naam van hun echtgenoot. In haar boek over prostitutie in Engeland, argumenteerde Ruth Mazo Karras insgelijks dat het zeer waarschijnlijk is dat vrouwen ondervertegenwoordigd zijn in de bronnen. Door het beeld dat middeleeuwse rechtbanken hadden van de juridische verantwoordelijkheid van vrouwen, werd vaak alleen de man beboet wanneer een gehuwd koppel een overtreding beging. Zelfs wanneer een gehuwde vrouw alleen de overtreding beging, dan nog kon haar echtgenoot daarvoor beboet worden, aldus Karras.²² Zij trok hieruit vergaande conclusies omtrent de visie van het gerecht op de vrouw. Ook al ging

---

²² “It is likely that women are in fact underrepresented in the records. Because of the way medieval courts viewed the legal responsibility of women, if a married couple committed an offense, often only the husband was charged. If a married woman committed an offense on her own, her husband still might be the one charged for it.” (R.M. KARRAS, *Common Women: Prostitution and Sexuality in Medieval England*. New York, 1996, p. 44.)

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

men ervan uit dat vrouwen zich meer met dergelijke activiteiten inlieten, toch kende men haar daarin geen individuele verantwoordelijkheid toe, stelde Karras.²³ Wanneer alleen rekening wordt gehouden met de baljuwsrekeningen, lijkt deze stelling ook voor de Vlaamse situatie te kloppen. Wanneer echter ook het *ballinboek* in beschouwing wordt genomen, dan blijkt overduidelijk dat gehuwde vrouwen wel degelijk verantwoordelijk werden gesteld: zij werden immers verbannen. Daarom is het hier beter te spreken van een beperkte *financiële* verantwoordelijkheid voor de gehuwde vrouw, in plaats van Karras' terminologie van de beperkte *juridische* verantwoordelijkheid over te nemen. Immers, alleen wanneer het een pecuniaire straf betrof, werd de man veroordeeld in plaats van de vrouw of het koppel.

In deze hypothese gaan achter de overwegend mannelijke veroordeelden uit de baljuwsrekeningen, dus heel wat (getrouwde) vrouwen schuil. Daarnaast vinden we in de baljuwsrekeningen én in het *ballinboek* vooral alleenstaande vrouwen. Dat klopt met het dominante beeld dat men van de hoerenwereld heeft: de bordeelmadam als gezicht naar de buitenwereld. In representaties van bordelen of badhuizen werd zij afgebeeld naast haar prostituees en klanten. Zij was belast met de zorg voor de prostituees en zij werd dan ook verantwoordelijk gesteld, ook door de juridische overheid, voor misbruiken in haar bordeel: wanneer in een bordeel een maagd werd verkracht, dan werd de hoerenwaardin en niet haar man daarvoor veroordeeld.²⁴ Voor het lokken van eerbare dochters in de prostitutie werden ook alleen vrouwelijke bordeelluitbaatsters veroordeeld.²⁵ De vrouw was dus verantwoordelijk voor het reilen en zeilen binnen het bordeel, zij moest er voor zorgen dat er geen misbruiken plaats hadden en zij werd (moreel en juridisch) schuldig geacht wanneer dat

---

²³ "Even if the law considered women more likely to be involved in this particular trade, it still did not accord married women an unusual degree of individual responsibility." (KARRAS, *Common Women*, p. 44.)

In Southwark (Engeland) vereiste de regelgeving dat de stovehouders mannen waren; hun echtgenotes mochten hen bijstaan, maar officieel kon geen enkele ongehuwde vrouw een stove uitbaten. (*Ibidem.*) Daar was de opvatting van de mannelijke verantwoordelijkheid dus zeer extreem en konden vrouwen wettelijk geen verantwoordelijkheid opnemen. In Gent was dit anders: 60 procent van de verbannen bordeelluitbaters in het *ballinboek* en 28 procent van de beboete hoerenwaarden in de baljuwsrekeningen waren alleenstaande vrouwen.

²⁴ "omme dat se ghelogiert ende ghedoeght heeft eenen man persoen te commene met eender jongher maeght die aldaer zijn vermueghen ende beste ghedaen heeft omme de selve maeght jehens hueren danc ende wille vleeschelic te bekennene ende oec eenen ghehude vrouwe gheheerbeercht die aldaer also bekent gheweest ende huere eere verloren heeft" (GENT. Stadsarchief. Oud archief, reeks 212: *Ballinboek* 1472-1537, f. 171.) Cf. DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten*, p. 107: "In de ophefmakende zaken rond verleide en misbruikte meisjes bleek steeds een vrouw, een bordeelhoudster of koppelaarster, het mikpunt van de aanklacht te zijn."

²⁵ "Coline sDonckers pour ce qu'elle avoit emmenee une josne pucelle pour le mectre au bourdeau" (BRUSSEL. Algemeen Rijksarchief. Fonds rekenkamers, nr. 14551: Baljuwsrekening Ieper, 1491, f. 9).

wel zo was. Had zij een man, dan droeg hij daarentegen de financiële verantwoordelijkheid tegenover de overheid. Mannen werden met andere woorden behandeld als eigenaars, vrouwen als managers.²⁶

Voor deze hypothese heb ik alleen gebruik gemaakt van Gentse bronnen. Guy Dupont reikte mij echter interessant vergelijkingsmateriaal aan uit de Brugse praktijk. Hoewel in de Brugse schoutsrekeningen overwegend vrouwen beboet werden voor bordeeluitbaten, toch vinden we ook daar aanwijzingen voor de hypothese dat de vorstelijke ambtenaar de echtgenoten financieel verantwoordelijk stelde voor het koppel. Ook in de Brugse bronnen kunnen immers voorbeelden gevonden worden waarbij in de schoutsrekening de man veroordeeld werd, terwijl de stedelijke bron, de stadsrekening, voor hetzelfde geval de vrouw of het koppel noteerde.²⁷ De conclusie dat achter een aantal mannelijke veroordeelden uit de baljuws- of schoutsrekeningen een aantal vrouwen schuilgaat wordt hier dus bevestigd. Anders dan in Gent is het feit dat de vrouwen in de Brugse stadsrekeningen ook tot geldboetes werden veroordeeld en dus wel een financiële verantwoordelijkheid droegen. Het verschil tussen de man-vrouwverhoudingen in het Gentse *ballinboek* en de baljuwsrekeningen is dus mogelijk niet te wijten aan de andere strafvorm (verbanningsstraf voor vrouwen tegenover geldstraf voor mannen), maar aan de andere aanpak van stad en vorst. Heeft het er mee te maken dat de stedelijke politiek in essentie een verzoeningspolitiek was, erop gericht de maatschappelijke orde en rust te herstellen, waarbij het dus zaak was de werkelijke schuldigen te straffen, terwijl de vorst daarentegen niet zozeer op herstel gefocust was, dan wel op bestraffing van de overtreding – in het geval van bordeeluitbaten in de vorm van een boete – waarbij het minder uitmaakte wie de boete betaalde en wie bijgevolg als overtreder geregistreerd werd, dan wel dát de boete betaald werd?

In het begin van deze bijdrage toen de baljuwsrekeningen als enige bron golden, presenteerde zich daarin een overwegend mannelijke prostitutiewereld:

²⁶ Karras spreekt in deze context van “men as owners and women as managers”.

²⁷ Een aantal voorbeelden: (1) volgens de Brugse stadsrekening van 1454 wordt Clais de Backere samen met zijn vrouw beboet wegens het houden van *quaed pleyt*; de schoutsrekening van hetzelfde jaar vermeldt enkel de man als boetebetaler. Ook het daaropvolgende jaar, in 1455, zien we een verschillende registratie in beide rekeningen: volgens de schoutsrekening betaalt hij de boete, volgens de stadsrekening zij. (2) In de stadsrekening van 1443 krijgen Jan van den Kerchove en zijn vrouw Margriet een boete wegens *quade herberg*; in de schoutsrekening van dat jaar staat enkel een boete voor Jan. (3) In 1441 wordt een boete wegens *quade herberg* voor het koppel Lysbette en Pieter den Smit gedocumenteerd in beide rekeningen; in datzelfde jaar betaalt volgens de stadsrekening Lysbette en volgens de schoutsrekening Pieter nog een tweede boete. (Voor de stadsrekeningen: BRUGGE, Stadsarchief. Reeks 216; voor de schoutsrekeningen: BRUSSEL, Algemeen rijksarchief, fonds Rekenkamers, nrs. 13774, 13776.)

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

de bordeeluitbaters bleken voor zeventig procent mannen; vrouwen waren nagenoeg onzichtbaar. Een heel andere wereld ging open wanneer naast de baljuwsrekeningen ook andere bronnen geraadpleegd werden. Toen bleek dat de baljuwsrekeningen niet alleen slechts een deel van de waarheid toonden, maar ook dat die waarheid zeer sterk getekend/vertekend was door de toen geldende opvattingen. Het beeld van de prostitutie dat verkregen werd uit de baljuwsrekeningen bleek zeer sterk vervormd en leidde tot foutieve conclusies.

En nog is het beeld niet compleet. Naast baljuwsrekeningen en *ballinboek* zijn in Gent ook *crimeboucken* bewaard die voor een beperkt aantal jaren bijkomende gegevens leveren inzake de Gentse prostitutierepressie.²⁸ In de *crimeboucken* is de man-vrouwverhouding van de vermelde bordeeluitbaters nagenoeg gelijk en valt op dat naast de geldboete en de verbanning ook andere straffen mogelijk waren (bijvoorbeeld de verplichting te verhuizen naar een prostitutiebuurt). Bovenal wordt echter duidelijk dat de gevallen die uit de baljuwsrekeningen en het *ballinboek* gekend zijn, slechts een fractie vormen van het totale aantal juridische tussenkomsten. Zo komen in de *crimeboucken* vele gevallen aan bod die nooit hun weg gemaakt hebben tot in het *ballinboek* of de baljuwsrekeningen omdat zij tot geen verdere vervolging aanleiding gaven. Sommigen kregen alleen maar het verbod opgelegd nog een bordeelhuis uit te baten of dienden verplicht te verhuizen uit de eerbare gebuurtten. Vermoedelijk was dit verplicht verhuizen slechts een eerste stap in de prostitutierepressie: eerst kreeg de bordeelexploitant één of meerdere aanmaningen om te vertrekken, pas bij niet-naleving hiervan volgde een echte veroordeling, namelijk een verbanning of boete. Dit zou kunnen verklaren hoe het komt dat in de *crimeboucken* zoveel meer personen verplicht werden te verhuizen, dan er werden verbannen of beboet. Anderzijds zou dit dan wel betekenen dat slechts een klein deel van de uitbaters in de andere bronnen wordt genoemd; zij die meteen gevolg gaven aan de aanmaning van de schepenen, zouden dan immers nooit effectief zijn veroordeeld.²⁹

---

²⁸ GENT. Stadsarchief. Oud archief, reeks 214, nrs. 1-2: Crimebouc 1515-1523 en 1538-1540. In deze bron vinden we zowel getuigenissen, als verklaringen van verdachten en sententies van de schepenen.

²⁹ Een dergelijk getrappt vervolgingsbeleid kan men ook te Kortrijk veronderstellen. In een bepaald vonnis wordt er gewezen op vele voorafgaande veroordelingen: "*Men zeit uute uuter stede ende casselrie van Curtricke Willem vanden Gavere ende Jossine sVos, zijn huusvrauwe, ofte hoe zij ghenaeft zijn, elcken drie jaeren lang up een let, omme dat zij zekere kuvelghescot ende onredelicke herberghe houden in de poorte van Curtricke, boven den verboden hemlieden ghedaen ten diverschen stonden.*" (KORTRIJK. Rijksarchief. Oud stadsarchief Kortrijk, nr. 2081: *Uutseghbouv* 1459-1531, f. 91v° (1504)) Blijkbaar hadden de schepenen deze bordeelhouders reeds meermaals berispt en verboden hun activiteit nog verder uit te oefenen. Van deze verboden zijn in de overgeleverde bronnen echter geen sporen terug te vinden. (Zie hiervoor het artikel van NAESSENS, "Seksuele delicten in Kortrijk in de late Middeleeuwen", pp. 24-25.)

Aan het begin van dit artikel werd reeds de overspelrepressie ter vergelijking aangevoerd. Er werd vastgesteld dat ook wat overspel betreft de baljuwsrekeningen een zeer groot mannelijk overwicht vertoonden. Kan dit eenzijdige beeld opnieuw genuanceerd worden aan de hand van andere bronnen?

In dit geval wordt het mannelijk overwicht echter bevestigd in het *ballincboek*. Ook in andere schepenregisters van Brugge, Ieper en Kortrijk, en in de bronnen van de kerkelijke rechtbanken waren vrouwelijke overspeligen eerder zeldzaam: de man-vrouwverhouding van de veroordeelden was 75-25 of zelfs een nog meer uitgesproken mannelijk overwicht.³⁰ En dit terwijl contemporaine literaire en iconografische bronnen en sommige historici het tegenovergestelde beweren.³¹ Het is daarom onwaarschijnlijk dat zoveel meer mannen dan vrouwen overspel pleegden. Het is waarschijnlijker dat de disproportie te wijten is aan een verschillende visie tegenover mannelijk en vrouwelijk overspel. In een poging die visie te achterhalen, gaan we te rade bij contemporaine literaire bronnen. Zij zijn doorgaans rijker aan informatie dan de summere juridische bronnen. Zoals eerder gezegd leek overspel ook in de contemporaine literatuur een exclusief vrouwelijk delict; het thema van de bedrogen echtgenoot was zeer populair in de middeleeuwen. Maar waarom? Het verhaal *Vanden cnape van Dordrecht* is hier zeer verhelderend.³² In deze boerde wordt verteld hoe een jongeman, de knaap, in zijn levensonderhoud voorziet door tegen een vergoeding met getrouwde vrouwen de liefde te bedrijven. De knaap is een mooie, rijke en vrijgevege man, die in Dordrecht het luie leventje leidt van een nietsnut. Zijn kwistige gedrag wekt argwaan bij de handhavers van de openbare orde, de dienaren van de baljuw. Vergeefs gaan die zijn gangen na om te achterhalen hoe hij de kost verdient. Als de baljuw de knaap hierover aanspreekt, wil de rechterlijke ambtenaar niet geloven dat iemand in zijn onderhoud kan voorzien door vrouwen betaalde liefde aan te bieden. De baljuw is er echter getuige van hoe de knaap een afspraak maakt met een oude en bovendien manke vrouw. De baljuw, die de knaap hierna

³⁰ Resultaten gebaseerd op eigen onderzoek: zie NAESSENS, "Judicial Authorities' Views of Women's Roles", p. 63. Overspel was een materie die zowel door de kerkelijke als door de wereldlijke rechtbanken kon worden veroordeeld.

³¹ Zie eerder.

³² *De cnape van Dordrecht* is een veertiende-eeuwse boerde, een kort komisch verhaal in verzen. Het bestaat ook in een Franse en een Duitse versie (*Le foteor* en *Bürgermeister und Königsson*), maar dit verhaal is vermoedelijk van Hollandse oorsprong. Het is echter opgetekend in het Brabantse handschrift-Van Hulthem (ca. 1410) en vermoedelijk was het ook in Vlaanderen bekend, want de tekst had een ruime gebruikswaarde. (D. Hogenelst, « Sproken in de stad : horen zien en zwijgen » en F. Lodder, « Corrupte baljuws en overspelige echtgenotes. Over het beoogde publiek van drie boerden » in : H. Pleij e.a. *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. (reeks Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen IV onder redactie van F.P. van Oostrom en W. van Anrooij) Amsterdam, 1991, pp. 166-183 en 217-227.)

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

geen strobreed meer in de weg legt, breekt de belofte het stilzwijgen over diens praktijken te bewaren, wat hem duur te staan komt: tijdens een familiebijeenkomst vertelt hij over de knaap. Zijn vrouw laat haar kamermeisje stan-te pede naar hem op zoek gaan. Nog diezelfde nacht, terwijl haar man zijn nachtronde doet, maakt ze dankbaar gebruik van de diensten van de jongeman. Bij het ochtendgloren en de nakende terugkeer van haar man kan ze echter niet betalen. De knaap weigert te vertrekken alvorens hij zijn geld gekregen heeft, waardoor hij nog bij haar in bed ligt wanneer haar man, de baljuw thuiskomt. Deze begrijpt meteen hoe de vork aan de steel zit, betaalt de knaap en stuurt hem weg met de veelzeggende woorden: "*Ik smEEK u: maak me niet te schande in deze streek.*"³³

Hier is vooral het slot van het verhaal interessant: gelaten betaalde de baljuw voor het overspel van zijn vrouw en smeekte de knaap hem niet te schande te maken³⁴. Als echtgenoot had hij een proces kunnen aanspannen. Als baljuw had hij de jongeman kunnen aanhouden. – Er zijn gevallen bekend waarin een ongehuwde man werd veroordeeld voor overspel met een gehuwde vrouw.³⁵ – Maar niets van dit alles. De schaamte en de mogelijke schande zorgden voor een doofpotoperatie.

Dit thema van de bedrogen of gehoornde echtgenoot was zeer populair in de middeleeuwse literatuur. De man werd erin schromelijk belachelijk gemaakt. Door hun overspel dreigden vrouwen hun mannen ook in het echt van hun mannelijkheid en hun eer te beroven. Vandaar dat het thema van de gehoornde, zoals dat in de literatuur wordt aangetroffen, en de daarmee verbonden

---

³³ Vrij samengevat naar de tekstversie in JONGEN, *Van papen en hoeren, van ridders en boeren*, pp. 46-49. Voor een uitgave van de middelnederlandse tekst, zie: B. BESAMUSCA en E. MANTINGH, « Vanden cnape van Dordrecht » in : *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem. Zeventien teksten uit Hs. Brussel, K.B., 15.589-623 uitgegeven en ingeleid door neerlandici, verbonden aan tien universiteiten in Nederland en België.* (reeks Middeleeuwse studies en bronnen XXXIII) Hilversum, 1992, pp. 104-112.

³⁴ "*De baeliu sprac : Doet mi ghene scande, des biddic u, in desen lande. XX pond salic u gheven, maer noit en gavic in mijn leven gelt dat mi dede soe wee.*" (verzen 151-155)

³⁵ Zo bijvoorbeeld het volgende geval dat zeer sterk doet denken aan het verhaal van de *cnape*: "*Hubrecht vander Eecke heift verkennt ende verleden by zynen vryen wille buten alle banden van ysere ende van pyne tghuent dat hier naer volcht. Eerst dat hy ten diverschen stonden vleeschelicke conversatie ghehadt heift met een ghehuwede vrouwe ende te dier causen van huer ontfaen ende te loone ghehadt een paer coussens, een paer halve coussens ende ontrent x stuvers in ghelde...*" (BRUGGE. Stadsarchief. Oud archief, reeks 192, nr. 2: *Verluydboek 1538-1555*, f. 23v (1539)) En ook: "*Karel vanden Bossche omme dat hij bij eens andersmans wijve huus houdende es ende daghelijcx bijder zelve verkeert*" (GENT. Stadsarchief. Oud archief, reeks 212: *Ballinboek 1472-1537* f. 148v° (1502))

concepten van eer en schande, ook zo makkelijk in de juridische realiteit kunnen teruggevonden worden. Zo werd het begrip 'schande' in de bijna zeldzame veroordelingen van vrouwelijk overspel letterlijk gebruikt. In het vonnis stond dan te lezen dat de vrouw overspel pleegde met een ander persoon, "*latende haren ghetrauden man alleene zitten in grooter scande ende desolatie*"³⁶. Omgekeerd echter, wanneer een man overspel pleegde, werd niet het begrip 'schande' gebruikt, maar wel de (bijna stereotiepe) uitdrukking: "*latende zijn wijf alleene zitten in grooter aermoede ende miserie*"³⁷.

Dat vrouwelijk overspel inderdaad schande over de man bracht, blijkt ook uit andere juridische vermeldingen. Zeer geregeld werden gevallen van belediging voor de rechter gebracht. Iemand verwijten voor hoorndrager was daarbij zeer populair. Laureyns vander Kercke "*hadde hem vervoordert up eenen avondt in de maendt van november lestleden te commen cloppende voor een goet poorters huus, zeggende ende roupende overluut contrarie der waerheydt dat zyn wyf een duernaeyde hoere was, dat hij huer hadde ghezien ligghen, huer mesdraghende up een brugghe*".³⁸ Het feit dat iemand dit verwijt uitkoos én het feit dat dit voor het gerecht werd gebracht, wijzen beide op het grote belang van dergelijke zaken. Deze belediging die in het publiek was gemaakt, moest ook in het publiek – bijvoorbeeld door middel van een rechtzaak – worden uitgewist.³⁹

Deze perceptie van eer en schande met betrekking tot overspel maakt de tegenstelling begrijpelijk tussen iconografie en literatuur enerzijds, waarin de vrouw werd afgeschilderd als overspelig en ontrouw, en juridische bronnen anderzijds, waarin vrouwelijk overspel nagenoeg afwezig was. De veelvuldige allusies op vrouwelijk overspel kunnen worden opgevat als even zo vele waarschuwingen voor dat grote gevaar. Anderzijds kan het kleine aantal veroordelingen verklaard worden door het feit dat de man er alle belang bij had het overspel van zijn echtgenote niet openbaar te maken, wilde hij niet als gehoornde uitgescholden worden en zijn eer verliezen. Overeenkomsten tussen de partijen onderling, of infrajudiciële procedures, werden aangewend om

³⁶ BRUGGE. Stadsarchief. Oud archief, reeks 157: Civiele sententiën vier-schaar 1520-1528, f. 157 v° (1523).

³⁷ BRUGGE. Stadsarchief. Oud archief, reeks 157: Civiele sententiën vier-schaar 1520-1528, f. 163 (1523).

³⁸ BRUGGE. Stadsarchief. Oud archief, reeks 157: Civiele sententiën vier-schaar 1528-1534, f. 209 (1531)

³⁹ M.T. LEUKER, "Schelmen, hoeren, eerdieven en lastertongen. Smaad en belediging in zeventiende-eeuwse kluchten en blijspelen" in: A. KEUNEN en H. ROODENBURG (eds.) *Schimp en schelden. Eer en belediging in Nederland, ca. 1600-ca. 1850*. Amsterdam, 1992, p. 318.

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

het overspel van de vrouw te disciplineren.⁴⁰ De noties van eer en schande waren dus sterk genoeg om een oplossing te zoeken buiten de rechter om. Het is moeilijk om iets over deze procedures te weten te komen, omdat ze per definitie niet voor het gerecht verschenen en dus niet in de gerechtelijke bronnen staan opgetekend. Toch kan men ze per toeval op het spoor komen, zoals het volgende voorbeeld aantoont:

De damoiselle la femme de Pierre le Duutsche, laquelle fu calengié par le dit escoutette et ceulz de la loy, a cause que combien qu'elle estoit en estat de mariage et que par ce elle se devoit bien et honnestement gouverner en son dit estat avec son dit mary; neantmoins au contraire, elle mena et vescu ung deshonneste et vylaine vie, et non obstant que de ce furent faiz par les parens et amis des deux costés entre elle et son dit mary de quatre a cinq acors et paix entre eulz en lesquelz et chacun d'eulz elle promist de jamais faire ne mener telle vie comme paravant, elle neantmoins demoura persister en sa dite vilaine vie...⁴¹

Hier werd duidelijk gezegd dat familie en vrienden van beide partijen reeds meermaals een onderling akkoord hadden afgesloten om de vrouw te disciplineren. Pas na herhaaldelijk falen van deze informele procedures werd het gerecht ingeschakeld. Vermoedelijk kan het veelvuldig toepassen van dergelijke oplossingen de zeer lage cijfers van vrouwelijk overspel in de juridische bronnen verklaren.⁴² Dit betekent met andere woorden dat vrouwelijk overspel in de juridische bronnen in feite sterk ondervertegenwoordigd is.

Besluit

Wat kunnen bordeelmadammen en overspeligen ons leren over het metier, het historisch metier wel te verstaan? Dat baljuwsrekeningen een zeer nuttige bron zijn bij de studie van de criminaliteit, maar dat zij, alleen beschouwd, aanleiding kunnen geven tot zeer foutieve conclusies. Dat hun eenzijdige, financiële invalshoek niet alleen een beperkt beeld oplevert, maar ook een zeer vertekend beeld. Dat het nodig is de normen en waarden van de tijd die

---

⁴⁰ Cf. J.A. BRUNDAGE, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago/Londen, 1987, p. 519: "It was customary in many places for adulteresses to be dealt with privately by their husbands or families, while the man was turned over to the courts."

⁴¹ BRUSSEL. Algemeen Rijksarchief. Fonds Rekenkamers, nr. 13780: Schoutsrekening Brugge 1473-1476, f. 70 v° (1476).

⁴² Van Caenegem stelde dat naar schatting 70% van alle juridische gevallen op dergelijke informele wijze werd geregeld. (R. C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren. Jaargang XVI, nr. 19) Brussel, 1954, p. 322.)

MARIANN NAESSENS

men bestudeert in het onderzoek te betrekken. Dat percepties over eer en schande, over de rol van man en vrouw, de juridische praktijk kunnen beïnvloeden. In de Gentse baljuwsrekeningen zijn nauwelijks vrouwelijke bordeeluitbaters beboet, omdat het mogelijk volstond dat één van de partners uit een echtpaar, niet toevallig steeds de man, (financieel) verantwoordelijk werd gesteld. In de baljuwsrekeningen en in de schepenregisters is vrouwelijk overspel nagenoeg onbestaande, omdat vermoedelijk de voorkeur gegeven werd aan andere, minder publieke procedures. Het stilzwijgen van de bronnen over deze vrouwen en hun daden zegt dus meer dan men op het eerste gezicht zou kunnen vermoeden.

Dit artikel wil daarom een waarschuwing zijn, niet voor het bedrog der vrouwen, maar voor het bedrog der baljuwsrekeningen die ons, vaak bij gebrek aan andere bronnen, kunnen verleiden tot overhaaste conclusies. Dit artikel is ook een therapeutisch afschrijven van de frustratie dat zoveel ons ontsnapt, een onmetelijke hoeveelheid aan informatie, doordat bronnen verdwenen zijn of feiten nooit zijn neergeschreven.

Wat de vergelijking van het prostitutielandschap van Gent en Brugge betreft, is het duidelijk dat deze een aparte studie zal vergen. Het voor de hand liggende vergelijkingsmateriaal lijkt immers niet zo gemakkelijk te hanteren...